

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ
ОСОБИСТОСТІ В ДИТИНСТВІ**

На сьогоднішньому щаблі історичного поступу великого значення набуває концентрація суспільної уваги на соціальній сфері розвитку особистості та держави. Історично зумовлений процес розвитку особистості, засвоєння нею цінностей, норм поведінки, системи соціальних зв'язків, активне відтворення набутого соціального досвіду у власній діяльності та спілкуванні визначається в сучасній науці як процес соціалізації. Проблеми соціалізації отримують висвітлення у філософії, соціології, антропології, соціальній психології та педагогіці, і кожна з цих наук акцентує увагу на певному аспекті цього процесу, залежно від специфіки наукового пошуку.

Проблема соціалізації – це актуальна наукова проблема, об'єкт міждисциплінарного наукового дослідження. Розроблено сучасні вітчизняні та зарубіжні концепції соціалізації особистості (Н. Голованова, Н. Лавриченко, А. Мудрик, Т. Кравченко, І. Рогальська, С. Савченко, С. Харченко); розкрито соціально-психологічні аспекти соціалізації з урахуванням вікових особливостей (В. Абраменкова, К. Альбуханова-Славська, І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, І. Кон, О. Кононко, В. Кудрявцев, О. Леонт'єв, В. Мухіна, А. Петровський, Т. Рєпіна, Д. Фельдштейн); соціально-педагогічні засади проблеми з врахуванням нової соціокультурної ситуації характеризуються у дослідженнях Т. Алексеєнко, В. Болгаріної, О. Безпалько, Ю. Василькової, Т. Василькової, М. Галагузової, І. Зверєвої, Л. Коваль, А. Капської, С. Литвиненко, Л. Міщик, Л. Новікової, А. Рижанової, С. Хлеб'як, Л. Штефан. Відтак, категорія соціалізації дозволяє адекватно виокремлювати, фіксувати, вивчати та аналізувати коло питань, які знаходяться на перетині всієї системи соціально-психологічних та суто педагогічних відносин суспільства.

Процес соціалізації започатковується з перших років життя людини. В його основі лежать зв'язки між індивідуумами і набуття дитиною на цій основі соціальних звичок. Частково цей процес залежить від вроджених механізмів і дозрівання нервової системи, але насамперед він визначається тим соціальним досвідом, який людина засвоює протягом життя. При цьому дитина, залучаючись до різноманітних суспільних відносин, переводить їх у внутрішній план, інтеріоризує загальнолюдські цінності, які в подальшому відтворює у своїй діяльності, разом з тим збагачуючи її своїм розумінням відображеної дійсності.

Як бачимо, соціалізація в її основній, найістотнішій характеристиці – це оволодіння соціальним досвідом, яке проходить у дитини двома взаємопов'язаними шляхами.

Перший шлях – шлях стихійної практики. Дитина, завдяки властивій їй активності, засвоює відповідний тип відносин, що склався в суспільно-історичному досвіді людської спільності. При цьому малюк не просто піддається впливу навколишнього соціуму, але й активно привласнює соціальний досвід у процесі цілеспрямованої сумісної соціальної взаємодії з іншими людьми. Так А. Асмолов наголошував: “той кардинальний момент, що дитина з перших миттєвостей свого існування – член суспільства, учасник розвитку олюдненого простору і часу, докорінно змінює розповсюдження уявлення про соціалізацію як вплив суспільства на спочатку пасивного індивіда” [2, с. 112].

Другий шлях оволодіння соціальним досвідом є “організоване соціальне навчання”. Тобто, це цілеспрямований процес, спеціально організований суспільством відповідно до суспільної соціально-економічної структури, ідеології, культури, а також мети виховання, навчання та освіти.

Відповідно до схеми періодизації розвитку, поданої І.Фельдштейном, дитина у своєму становленні періодично проходить аналогічні якісні ситуації, проживаючи їх на основі нового змісту. Так, самодетермінація дитини в сім'ї (“Я сам”), знаходить своє продовження на інших етапах у

вигляді самореалізації в системі стосунків у більш чисельних групах. Значущим у цій схемі є те, що в основу періодизації розвитку закладено перехід до якісно нових умов спілкування [10].

На кожному віковому етапі розвитку дитини є свій провідний спосіб соціалізації, який знаходить своє вираження у переважному впливі агентів соціалізації, у провідних різновидах діяльності – спілкуванні, грі, навчанні, входженні в систему групових стосунків. Дошкільна сфера соціалізації збігається з часом соціалізації дитини у сім'ї та в дошкільних закладах. Цей етап соціалізації дитини можна позначити як “період соціальної гри”. Провідними різновидами діяльності як практичного механізму соціалізації дитини у цей час є гра та спілкування, оскільки і конкретна діяльність (наприклад, гра) і “спілкування” призводять до формування образу світу та міжособистісних взаємин людини. Отже, соціальний досвід дитини – це завжди результат дії та активної взаємодії з навколишнім. На нашу думку, оволодіння соціальним досвідом означає не тільки засвоєння певних знань, умінь, навичок, а й оволодіння тим способом діяльності та спілкування, результатом яких цей досвід є.

Безпосередня участь дитини у соціальних відносинах і діяльності, набуття нею завдяки цьому соціального досвіду є способом дійсного досягнення необхідного рівня компетентності та відповідальності, формування потреб, інтересів, мотивацій особистості. Дитина повинна почуватися активним суб'єктом у реальних життєвих подіях, діяльності та соціальних стосунках, а також в ігрових діях та уявних ситуаціях. Позитивні соціальні взаємини вимагають певних соціальних навичок, яких дитина має набути. Пластичність нервової системи, яка дозволяє дитині змінювати стиль спілкування з різними групами дітей і дорослих, обумовлюється потребою екстраполяції набутих соціальних навичок у реальне життя. Поступово соціальні інтереси особистості набувають сталості, взаємини з оточуючими стають більш стабільними.

Водночас, зауважимо, що процес соціалізації сучасної дитини відбувається за досить складних умов. “Традиційно підростаюче покоління включалось у певну виховну систему й ставало носієм відповідного способу життя. Сьогодні проблема розриву поколінь стає особливо гострою, адже старші покоління переживають ресоціалізацію. Відчутним є також брак життєздатних спільнот людей, що спричинює низку складних проблем виховання” – зазначає Т.Поніманська [8, с. 14].

У старшому дошкільному віці зростає роль сфери взаємин дитини з іншими людьми. Накопичений досі досвід узагальнюється і фіксується через специфіку пред’явлених дитині вимог. Численні дослідження психологів та педагогів (Л.Виготський, О.Запорожець, В.Нечаєва, Т.Маркова, А.Виноградова та ін.) доводять, що до моменту вступу дитини до школи у неї можуть бути сформовані стійкі мотиви, норми поведінки, стосунки з соціальним оточенням та соціальним середовищем.

Інкорпорація (вступ і прийняття) дітей до школи, освоєння ними класу і школи як первинної соціальної групи, прийняття статусу і виконання ролі учня є як фазою, так і інструментом шкільної соціалізації. З моменту вступу дитини до школи започатковується соціальне навчання. Провідними різновидами соціалізуючої діяльності є спілкування, учіння та навчання [6].

Отже, період дитинства є фундаментальним у процесі соціального становлення особистості. Від того, наскільки успішним буде формування особистісних соціально-психологічних механізмів соціалізації особистості на етапі дошкільного дитинства, залежить успіх соціалізаційного процесу не тільки в період навчання у школі, але й у життєвому самовизначенні особистості. Спілкуючись з дорослими і ровесниками, діти вчаться жити поряд з іншими, враховувати їхні інтереси, правила і норми поведінки в суспільстві, тобто стають соціально компетентними.

Соціалізація є багатогранним процесом засвоєння та відтворення людиною досвіду життя в соціумі. Так, Н.Голованова у контексті педагогічної характеристики цієї дефініції пропонує п’ять підходів:

1. Соціологічний. Цей підхід передбачає погляд на соціалізацію як засвоєння дитинством творчого потенціалу культури, як механізм соціального наслідування, що передбачає як стихійні впливи середовища, так і цілеспрямовані виховання і навчання.
2. Факторно-інституціональний. Соціалізація визначається як сукупність дій факторів, агентів та інститутів соціалізації.
3. Інтеракціоністський. Найважливішою домінантою соціалізації є між особистісна взаємодія, спілкування, без якого становлення особистості не можливе.
4. Інтеріоризаційний. Соціалізація передбачає засвоєння особистістю норм, цінностей, установок, що виробило суспільство. Як наслідок, особистість виробляє систему внутрішніх регуляторів, форм поведінки.
5. Інтраіндивідуальний. Соціалізація не вичерпується адаптацією до середовища, а є творчою самореалізацією особистості, перетворенням себе, самовдосконаленням [4, с. 43].

Н. Лавриченко, аналізуючи проблему категорійного статусу поняття “соціалізація”, зокрема його місця та ролі в концептуальній системі педагогіки, робить висновок, що поняття соціалізації є “органічним елементом концептуальної системи педагогіки і тісно пов’язане з поняттями, які відображають явища розвитку, формування і виховання особистості” [6, с. 63]. Науковець пояснює їх співвідношення таким чином: “Якщо перше з них відображає об’єктивний зміст позитивної еволюції особистості, друге розкриває об’єктивний механізм реалізації цього процесу й разом його особну фазу, а третє – суспільно цілеспрямовану й організовану складову його здійснення, то поняття соціалізації охоплює системну єдність цих понять і розкриває їхнє смислове підґрунтя – людинотвірний зміст суспільного життя та діяльності” [6, с. 63]. За Н. Лавриченко соціалізація розрізняється “як об’єктивне явище і аспект онтогенези” і водночас “як мета і специфічна діяльність педагогічного суб’єкта, тобто як особлива

педагогічна дія”. Тому свідомо і цілеспрямована соціалізація є особливим педагогічним завданням і фактично є невід’ємним елементом навчально-виховного процесу [6, с. 64].

Докторське дослідження С. Савченко показало, що сьогодні соціалізацію слід розглядати як: а) багатоскладний і багатофакторний процес набуття індивідом людських властивостей і якостей, направленість яких визначається конкретною соціальною ситуацією; б) явище, сутнісні характеристики якого забезпечують суб'єкт-суб'єктну єдність особистості, що виражається в одночасному засвоєнні й відтворенні соціальних цінностей і норм; в) соціокультурний феномен, який має незмінність психологічних механізмів і їх неповторність у контексті становлення конкретної людської особистості; г) рушійну силу, що активізує процеси самоперетворення, які відбуваються на фоні змін соціокультурного середовища; г) соціально-педагогічне поняття, яке відображає хід соціального формування особистості в конкретному соціокультурному середовищі; д) процес соціальної ідентифікації типу особистості, на відміну від виховання, яке формує внутрішній духовний світ людини; є) невід’ємну частину цілісного навчально-виховного процесу в усіх типах навчальних закладів у системі освіти України [9, с.10].

Отже, слід визнати, що незважаючи на актуальність проблематики соціалізації з позицій сучасної психології та педагогіки, а також досить широке коло науковців, які займаються її дослідженням, певні аспекти цієї проблеми залишається малодослідженими. Особливо, якщо йдеться про загальнокультурологічні основи теорії та про соціалізацію як соціально-педагогічну практику.

Питання з’ясування сутності процесу соціалізації та його осмислення у психолого-педагогічному контексті вимагає певного уточнення деяких позицій у зв’язку з конкретним предметом дослідницької уваги

По-перше, з’ясування сутності процесу соціалізації пов’язуємо з метою освіти. Сучасні завдання державної політики в галузі виховання сформульовані у законах України „Про освіту”, „Про загальну середню

освіту”, „Про дошкільну освіту”, „Про позашкільну освіту”, у Національній доктрині розвитку освіти в Україні, Конвенції ООН про права дитини. Закладена в цих документах методологія виховання надає пріоритетів розвиненій особистості, її життєвому самовизначенню, виокремлює як мету виховання самореалізацію особистості відповідно до її інтересів та суспільних вимог [7]. Людська особистість стає основною цінністю в суспільстві, тож її становленням мають займатися не тільки відповідні соціальні інститути, а й те соціокультурне, духовне, етнічне середовище, в якому відбувається життєдіяльність дитини. Отже, змістом соціалізації є формування особистості у всій повноті її стосунків із суспільним довкіллям. Цілеспрямоване управління цим процесом, у результаті якого у дитини формується ціннісне ставлення до життя, людей, праці, природи і є головним завданням сучасної педагогіки.

По-друге, з'ясування сутності процесу соціалізації у психолого-педагогічному контексті пов'язуємо з сучасними пошуками у змісті освіти. Її простір сьогодні дедалі більше заповнюється імперативом гуманізму і демократизації, визнанням пріоритетними завданнями формування загальнокультурних та національних цінностей та відповідної сукупності соціально значущих якостей особистості. Такі підходи вимагають обґрунтування аксіологічних орієнтирів освітнього процесу. Звідси постає проблема пошуку ефективних способів набуття дитиною соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, а отже, осмислення психолого-педагогічних основ соціалізації. Система цінностей і якостей особистості формується через її ставлення до суспільства і держави, до самої себе та інших людей, відображається у її спілкуванні з природою, з мистецтвом, у національних традиціях, сімейному способі життя, у стосунках дітей з дорослими, у спільній діяльності з оточенням. Оскільки в межах статті висвітлюється процес соціалізації на етапі дитинства, то, відповідно, для дитини реалізація мети і завдань виховання ціннісного ставлення до суспільства і держави передбачає формування її здатності пізнавати і

усвідомлювати себе як члена сім'ї, родини, дитячої спільноти, а також виховання любові до рідного дому, вулиці, своєї країни, її природи, рідного слова, побуту, традицій [7, с. 15].

Ціннісне ставлення дитини до свого соціального „Я” передбачає гармонізацію процесів адаптації та первинної соціалізації, формування комунікативних навичок, виховання елементарних форм відповідальної поведінки особистості [7, с. 17].

Водночас зауважимо, що час, коли завданням освіти було накопичення набору спеціально педагогічно адаптованих знань, умінь, навичок, минув. Сьогодні освітні напрями вимагають пріоритетності змісту, ізоморфності соціального досвіду, який “фокусує в собі, з одного боку, педагогічні засоби, спрямовані на його формування й відповідну навчальну діяльність суб'єкта, а з іншого – його самостійну внутрішню роботу, самодетермінуючу за своїм характером” [3, с. 22]. Досвід людини, окрім спеціально організованих надбань, містить і певні пізнавально-практичні надбання, яких вона самостійно набуває у різних життєвих ситуаціях. Відтак, формування соціального досвіду передбачає залучення дітей до соціальної дійсності, окремі сфери якої сьогодні стають усе більш доступними для них. Оскільки соціальний досвід особистості набувається роками, передавання його молодому поколінню є найважливішою функцією освіти, та й сучасний зміст освіти уже містить нашарування соціалізації.

По-третє, підхід до сутності процесу соціалізації у психолого-педагогічному контексті передбачає пошук результативних способів проектування і моделювання технологій і засобів соціального становлення дитини. Протягом багатьох десятиліть освіта йшла шляхом організації соціального навчання у спеціально створених умовних формах, коли в розробках методів навчання і виховання не враховували специфіки соціального середовища, в якому формується і цілісно розвивається дитина, ігнорували особливості взаємодії в системі “предметно-соціальне довкілля – підростаюча особистість”, не брали до уваги вікових можливостей дитини у

сфері її соціальних відносин. Стає зрозумілим, що у період зміни соціальних координат, утвердження нової мети та змісту освіти необхідно віднайти і відповідні засоби виховання, які б насамперед співвідносилися з соціальною дійсністю та реальною соціальною ситуацією розвитку самої дитини, тобто своєрідних і неповторних для кожного вікового періоду стосунків між дитиною та навколишнім світом. В умовах сучасної глобалізації та інформатизації суспільства, швидкої зміни змісту і способів комунікації та зростання інформаційної насиченості середовища життєдіяльності варто зважати на те, що засобами виховання є практично усі ситуації життя дитини, які спонукають її до прояву альтруїстичних почуттів, співпереживання, емоційно-поведінкової реакції, виявлення чеснот, умінь, соціального досвіду, досягнень. Це означає, що виховна практика повинна використовувати весь спектр життєвих проявів дітей у їхньому природному виявленні. Насправді, щоб засвоєння і відтворення дитиною соціального досвіду на етапі дитинства відбувалося без значних втрат для особистості, потрібна педагогічно обґрунтована технологія реалізації соціалізаційних завдань особистості, що вимагає оновлених педагогічних підходів й створення умов для соціалізації дитини у педагогічному процесі освітнього закладу. Це сприятиме відображенню соціалізаційної траєкторії встановлення базових стосунків дитини із соціальним світом.

Окрім означених позицій науковці вбачають та виокремлюють інші аспекти, які певним чином впливають на процес соціалізації та його проходження у сучасних соціокультурних умовах.

Зокрема, І. Кон зазначає, що в сучасному світі існують три макросоціальні тенденції: 1) збільшення кількості соціальних інститутів та зміна значущості конкретних агентів соціалізації; 2) підвищення активності та вибіркової, тобто суб'єктивності самої дитини ; 3) ускладнення та зміна мети і методів соціалізації. Усе це істотно змінює структуру, функції та потенційний ефект кожної окремої системи соціалізації [5, с. 182].

Особливості процесу соціалізації в сучасному суспільстві розкриваються

Є. Андрієнко таким чином:

1. Тривалість сучасної соціалізації у порівнянні з попередніми періодами. У сучасному суспільстві ставлення до дитинства відрізняється тим, що воно, як особливий період життєдіяльності, поціновується не менше, ніж життя дорослої людини.

2. Сучасна соціалізація характеризується гуманізацією дитинства, коли дитина є основною цінністю сім'ї та суспільства.

3. Особлива роль у сучасній соціалізації належить здобуванню освіти та професії. Освіта є необхідною умовою майже у всіх країнах. Успіхи сучасної освіти визначаються не тим, чому людина навчилася і якими знаннями, уміннями, навичками вона володіє, але й спроможністю здобувати нові знання та використовувати їх у нових умовах.

4. Творчість також стає необхідною умовою соціалізації особистості. Сучасні підходи у педагогіці та психології визначають, що кожна людина – творча особистість.

5. Складність і динаміка сучасної соціалізації вимагають максимальної гармонізації рис особистості у процесі соціального розвитку, що передбачає єдність двох протилежних начал: пластичності — стійкості; екстернальності — інтернальності; конформності — нонконформності; екстраверсії — інтроверсії; мобільності – ригідності тощо [1].

Акцентуація на необхідності та природному бажанні дитини увійти у безмежний, багатогранний, динамічний і завжди непередбачуваний дорослий світ робить пріоритетною проблему єдності соціалізації та виховання у функціонуванні освітнього простору будь-якої соціальної спільноти. Розв'язання означеної проблематики гіпотетично можливе за умови поєднання особистісно зорієнтованого виховання та педагогічно виваженого процесу соціалізації особистості. Власне такий інтегрований процес взаємодії механізмів внутрішнього розвитку дитини і стимулювання його засобами виховання не тільки створює сприятливі умови для соціального прогресу, але й обумовлює поступовий рух до стабільного стану оновленого

українського соціуму. Розгляд соціалізації і виховання особистості у межах різних галузей науки, засвідчує стійку взаємну супідрядність означених процесів. Трансформація авторитарної виховної парадигми у парадигму гуманістичної педагогіки, в основі якої лежить особистісно зорієнтоване виховання, об'єктивно відображає системні зміни у сучасному суспільстві. Береться до уваги, що виховання, як відносно соціально-контрольована соціалізація, здатне впливати на оновлення суспільства. З іншого боку, сучасною педагогічною наукою досліджуються та розв'язуються на теоретичному і технологічному рівнях проблеми управління процесом соціалізації дитини, педагогічного регулювання впливів середовища з метою досягнення цілей виховання, що засновується на ідеї саморозвитку суб'єкта як творчої особистості в умовах постійного впливу факторів соціального середовища.

Об'єктивна діалектика стосунків між особистістю та суспільством набуває сьогодні чіткої орієнтації на створення простору для розвитку творчої особистості у відкритих соціуму освітньо-виховних системах. Тобто першорядність соціалізації щодо питань виховання, змісту освіти, методології педагогічного процесу виступає в якості аксіоматичної істини. Саме тому виховання є необхідною складовою широкого і багатофакторного процесу соціалізації, який поєднує педагогічні і соціальні впливи, цілеспрямовані та стихійні, безпосередні та опосередковані. Виховання, таким чином, забезпечує дитині „вихід у соціум” (умови життєдіяльності дитини, її продуктивну діяльність і спілкування, що сприяють нормальній соціалізації) та „вибудовування себе” (процес індивідуалізації, набуття соціального досвіду, конструювання свого життєвого світу). Акцентуація лише на одному з цих двох взаємопов'язаних процесів призводить до їх неефективності, що обертається тяжкими наслідками для особистості та суспільства в цілому. Якщо ці процеси не реалізовуватимуться через виховання, то в широкій соціальній практиці і в педагогічно організованому просторі це неминуче призведе до загострення деструктивних процесів.

Тому ситуація щодо соціалізації й виховання особистості в дитинстві потребує нової методології, яка ґрунтується на поліпарадигмальному баченні вищезначеної проблеми, багатомірному просторі ідей, їх соціально-педагогічній інтерпретації й ефективному впровадженню в освітню практику навчальних закладів.

Список використаних джерел

1. Андриенко Е.В. Социальная психология: Учеб. пособие / под ред. В.А. Слостенина. – М.: Академия, 2000. – 264 с.
2. Асмолов А.Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа. – М.: МГХ, 1990. – 376 с.
3. Бех І.Д. Принципи сучасної освіти // Педагогіка і психологія. – 2005. – №4. – С. 5-27.
4. Голованова Н.Ф. Социализация школьников как явление педагогическое //Педагогика. – 1988. - № 5. – С. 42-45.
5. Кон И.С. Ребенок и общество: (историко-этнографическая перспектива). — М.: Издательский центр „Академия”, 2003. – 336 с.
6. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси. – К.: Віра Інсайт, 2000. – 444 с.
7. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні // Світ виховання. – 2004. – № 4(5). – С. 6-31.
8. Поніманська Т.І. Люди і я. Світ дорослих як чинник соціалізації особистості дитини //Дошкільне виховання. - 1999. - № 8. – С. 14-15.13.
9. Савченко С.В. Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді у позанавчальній діяльності в умовах регіонального освітнього простору. Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – Л., 2004. – 61 с.
10. Фельдштейн Д.И. Социальное развитие в пространстве – времени Детства / Д.И. Фельдштейн. – М.: Московский психолого-социальный институт / Флинта, 1997. – 160 с.

Анотація.

У статті автор розглядає сутність проц соціалізації особистості в психолого-педагогічному контексті, що насамперед передбачає уточнення окремих позицій його актуальності для освіти особистості в дитинстві в умовах сучасного етапу розвитку психологічної та педагогічної науки.

Ключові слова: соціалізація, особистість, дитина, виховання, освіта, розвиток, тенденції.

Аннотация

В статье рассматривается сущность процесса социализации личности в психолого- педагогическом контексте, что, в свою очередь, предусматривает уточнение некоторых позиций его актуальности для образования личности в детстве в условиях современного этапа развития педагогической и психологической науки.

Ключевые слова: социализация, личность, ребенок, воспитание, образование, развитие, тенденции.

Resume

The author investigates the sense person's socialization process in pedagogical and psychological context in this issue, that predicts the pointing out of separate position of it's actuality for person's education in the childhood in the context of modern pedagogical and psychological sciences development's stage.

Key words: socialization, personality, the child, upbringing, education, development, tendencies.